

A Hausdorff- és a Banach – Tarski-paradoxonról

Magyarkuti Gyula
Budapesti Corvinus Egyetem, Matematika Tanszék

2020. December 17-én

Kivonat

An elementary approach to Banach-Tarski paradox is presented. Very small amount of algebra and measure theory is required.

Egy narancs véges sok részre bontható olyan módon, hogy a részekből két narancs is összerakható; vagy egy biliárd golyó és Stephan Banach életnagyságú szobra feldarabolható páronként egybevágó részekre [5]. Ezek a szokásos népszerűsítő formái Hausdorff, Banach és Tarski idevágó tételeinek:

Adott két korlátos halmaz $\mathbb{R}^3$ -ban, amelyeknek a belseje nem üres. Ekkor e két halmaz felbontható véges sok diszjunkt részhalmazra úgy, hogy az egyes részhalmazok egymásba vihetők a tér egybevágósági transzformációinak segítségével.

A fenti állítás talán a 20. századi matematika legnagyobb meglepetése és jól mutatja a háromdimenziós térbeli végtelen halmazok képzeletbeli jellegét. A tétel kizárja a nem triviális, végesen additív forgatás- és eltolás-invariáns mértékek létezését az $\mathbb{R}^n$ ($n \geq 3$) tér egész hatványhalmazán; és rámutat az olyan mérték kiterjesztési eljárások szükségszerűségére, mint például a Lebesgue-mérték szokásos Caratheodory-féle konstrukciója.

Bevezetés

Már az antikvitás kora óta ismert, hogy a végtelen fogalma nagyon gyorsan első látásra paradoxnak tűnő megállapításokhoz vezet: Bizonyos objektumok a méretüket változtathatják látszólag mérettartó operációk hatására.

Galilei az 1638-ban megjelenő könyvében [3] leírja azt a megfigyelését, hogy pozitív egészeket és a négyzetszámokat kölcsönösen egymáshoz lehet rendelni, még akkor is ha a pozitív egészek négyzetszámokból és nem négyzetszámokból állnak, így a pozitív egészek nyilván sokkal többen vannak mint a négyzetszámok. Ebből levonja a következtetést: „the attributes ‘equal’, greater’ and less’ are not applicable to infinite ... quantities”, evvel előre sejtve majd 300 évvel későbbi mértékelméleti kutatások eredményeit bizonyos mértékek nem létezéséről.

Bár a végtelen részhalmazok paradoxnak érzett tulajdonságai a végtelen fogalmának legelső használataikor is gondot okoztak, a paradox felbontások vizsgálata csak a 20. század első éveiben a mértékelmélet formalizációjával kezdődött meg. Vitali által, a nem Lebesgue-mérhető halmazra adott klasszikus példa (1905), az első alkalom a paradox felbontások megjelenésére. Vitali bizonyos mértékek létezésének képtelenségére akarta e példával a figyelmet felhívni, és tíz évvel később Hausdorff a gömbfelszínen „konstruált” valóban meglepő részhalmazokat, szintén bizonyos mértékek kizárásának igazolásául. Ez a munka inspirálta az 1920-as években Banach és Tarski kutatásait akik egymástól függetlenül és különböző módszerekkel igazolták lényegében a fent kiemelt tételt.

Galilei megfigyelésének lényege, a megkettőzés. Kiindulva a pozitív egészekből két olyan halmazt készítünk, amelyek mindegyike ugyanakkora méretű mint a kiindulásul vett halmaz. A megkettőzésnek ez az ötlete rejlik a jelen írás sarokköveiben is (lásd: 5, 8, 13). Röviddel azután, hogy Cantor számosság elmélete tisztázta a Galilei megfigyelésével analog jelenségeket, Hausdorff, Banach és Tarski még bizarrabb megkettőzések lehetőségét fedezték fel, mivel azok pusztán a tér egybevágósági transzformációit

használják. Ez az amit népszerűsítő írásokban úgy szoktak idézni, hogy „egy borsó szétszedhető véges sok darabra és összerakható eltolások és elforgatások segítségével olyan nagyra, mint akár a nap”.

Tény, hogy a kiválasztási axiómát használjuk, ezért a fizikai megvalósítás egy konkrét borsó esetében minimum kétségesnek tűnik. Wagon (1985) [7]-ben érdekes paradox konstruktív példákat találhatunk, amelyekhez nem szükséges a kiválasztási axióma, viszont meg lehet mutatni, hogy a kiválasztási axióma nélkül az állítás nem igaz. Mégis hibás úton jár, aki a pusztán a kiválasztási axióma transzcendens mivoltát látja a jelenség magyarázataként, mint ahogy Galilei megfigyelésének sincs köze a kiválasztási axiómához. Például Dougherty és Foreman (1994) [1] eredménye szerint $\mathbb{R}^n$ egységgömbjében található véges sok egymástól diszjunkt nyílt halmaz, amelyekből egybevágósági transzformációkkal összerakható egy sűrű részhalmaza mondjuk a 10^{100} sugarú gömbnek, és a kiválasztási axiómától ez az állítás független!!! Sűrű halmaz persze mértékelméleti értelemben akár nagyon kicsi is lehet, ami kétségbevonhatja a fenti állítás relevanciáját az eredeti problémára nézve. Lásd még: [8]

Logikusok is nekiestek a problémának és gyengítették a kiválasztási axiómát éppen odáig, hogy B-T ne legyen, de a kiválasztási axióma valamennyi analízisben használt „pozitív” alkalmazására továbbra is lehetőség nyíljon. Ez az úgynevezett *Axiom of Dependent Choice: Minden nem üres S halmazhoz és tetszőleges $f : S \rightarrow S$ függvényhez létezik $x_n \in S; x_{n+1} = f(x_n)$ tulajdonságú sorozat.* Schechter (2000) [4] megjegyzi, hogy evvel ekvivalens az ún. *Dancs-Hegedűs-Medvegyev féle kiválasztási elv.*

Ilyen módon lehetőségünk van a Banach – Tarski-tételtől megszabadulni, amennyiben az célunk. De legyen-e ez célunk? Ha igen, akkor felül kell vizsgálni más analízisbeli paradox jelenségeket is. Ekkor nem csak az a kérdés, hogy hogyan fordulhatnak elő matematikai szörnyetegek, hanem az is kérdés, hogy pontosan mik ezek. Folytonos függvény, amely sehol sem differenciálható vajon kevésbé paradox jelenség? Evvel a gondolattal összefüggő filozófikus hangvételi dolgozat Feferman (1998) [2].

Fontos tudni azt, amit itt nem igazolok, hogy $\mathbb{R}$ -ben és $\mathbb{R}^2$ -ben van *Banach-mérték*, tehát olyan $\mathcal{P}(\mathbb{R}^j) \rightarrow \mathbb{R}$ eltolás-, illetve forgatás- invariáns végesen additív halmazfüggvény ($j = 1, 2$), amely az egész hatványhalmazon van értelmezve és az egységgömb mértéke 1. Világos, hogy ekkor B-T nem lehet, tehát B-T és Banach-mérték létezése egymással alternatív állítások. Lásd: [7]

Jelen írás célja összesen annyi, hogy a bevezető előtt kiemelt tételt, a Banach – Tarski-tétel erős alakját bebizonyítsuk. Csak elemi eszközöket fogunk használni. Az általunk használt legerősebb eszköz a három dimenziós tér ortogonális transzformációinak karakterizációja. Az állítást az áttekinthetőség kedvéért konkrétan $\mathbb{R}^3$ -ban igazolom, de semmi különös nem kellene hozzátenni ahhoz, hogy $\mathbb{R}^n$, $n > 3$ mellett is belássuk.

Jelölések

Jelölje az egész írásban B^{n+1} az $\mathbb{R}^{n+1}$ tér euklideszi-normával számított egységgömbjét és S^n annak felületét. Legyen $SO(n+1)$ az S^n felület forgatás csoportja, azaz az $\mathbb{R}^n$ tér azon A ortogonális ($A^* = A^{-1}$) transzformációinak S^n -re való leszűkítése, amelyekre $\det A = 1$. Jelölje G_n az $\mathbb{R}^n$ izometria csoportját. Tudjuk, hogy G_n eltolások és forgatások kompozícióiból áll.

Általában G -vel multiplikatív írásmódú csoportot fogunk jelölni, és ekkor 1-el ennek reprodukáló elemét jelöljük.

A σ és τ két elem generálta szabad csoporton a $\sigma, \sigma^{-1}, \tau, \tau^{-1}$ négy különböző jeltől előállítható redukált szavak halmazát értjük, ahol a csoport művelet a konkatenáció (egymás mögé írás). Az identikus elemet, tehát a 0 hosszú redukált szót id fogja jelölni. Redukált szón egy $\alpha_1^{i_1} \alpha_2^{i_2} \dots \alpha_n^{i_n}$ alakú kifejezést értünk, ahol $i_1, \dots, i_n$ pozitív egészek, $\alpha_i \in \{\sigma, \sigma^{-1}, \tau, \tau^{-1}\}$ és $i < n$ esetén $\alpha_i \neq \alpha_{i+1}^{-1}$. Perszer e szabad csoporttal izomorf csoportot is szabad csoportnak fogunk mondani.

A szokásoknak megfelelően X egyenlőre egy absztrakt halmaz, és $\mathcal{P}(X)$ annak hatványhalmaza.

1 A Hausdorff-paradoxon

Először Vitali programját gondoljuk át, persze sokkal absztraktabb környezetben, majd bevezetjük a kongruens, az ekvidekompozábilis és a paradox halmazok és csoportok fogalmát. Pédat is adunk para-

dox halmazra, amiből már könnyen fog következni, hogy S^2 egy megszámlálható halmaztól eltekintve megduplázható.

1.1. Particionálás egy csoport hatásaként

1. definíció (a G csoport hat az X halmazon). *Legyen G egy csoport és X egy rögzített halmaz. Azt mondjuk, hogy G az X -en hat, ha minden $g \in G$ -hez létezik egyértelműen egy $\widehat{g} : X \rightarrow X$ bijekció, melyre*

$$\widehat{gh} = \widehat{g} \circ \widehat{h} \quad \text{és} \quad \widehat{1} = \text{id}. \quad (1)$$

Azt mondjuk, hogy G fixpontmentesen hat az X -en, ha minden $g \in G$, $g \neq 1$ esetén $\widehat{g}$ egy fixpontmentes bijekciója X -nek.

Amennyiben G az X -en hat, úgy a

$$\widehat{g^{-1}} = (\widehat{g})^{-1}$$

azonosság is teljesül, hiszen $g \cdot g^{-1} = 1$ miatt $\widehat{g} \circ \widehat{g^{-1}} = \text{id}$ is fennáll.

Legyen G egy az X halmazon ható csoport, és $M \subseteq X$ egy rögzített részhalmaz. Vezessük be, a következő $\mathcal{P}(G) \rightarrow \mathcal{P}(X)$ operációt:

$$B \subseteq G \text{ esetén } B^* \doteq \{x \in X : \exists m \in M, \exists g \in B, x = \widehat{g}(m)\} = \cup \{\widehat{g}(M) : \widehat{g} \in B\}.$$

Jelölje tetszőleges $B \subseteq G$ és tetszőleges $g \in B$ mellett $gB \doteq \{gh : h \in B\} \subseteq X$ halmazt. Ekkor

$$(gB)^* = \widehat{g}(B^*),$$

ugyanis

$$\widehat{g}(B^*) = \cup \left\{ \widehat{g}(\widehat{h}(M)) : h \in B \right\} = \cup \left\{ \widehat{gh}(M) : h \in B \right\} \cup \left\{ \widehat{f}(M) : f \in gB \right\} = (gB)^*.$$

Érdeemes a következő példákat a későbbi tételek folyamán is sze előtt tartani.

1. Legyen G egy csoport és $X \doteq G$. Adott $g \in G$ mellett a $\widehat{g} : G \rightarrow G$ bijekció legyen a g -vel képzett balszorzás, azaz

$$\widehat{g}(h) \doteq gh.$$

Könnyen látható, hogy ez valóban bijekció és (1) is fennáll, tehát G valóban egy a G -n ható csoport. Sőt: G fixpontmentesen hat G -n.

2. Legyen $n \geq 2$ természetes szám mellett $G = SO(n+1)$, azaz az S^n forgatásainak csoportja és $X = S^n$. Adott $g \in G$ esetén $\widehat{g} = g$. Látható, hogy $SO(n+1)$ hat az S^n -en, de nem fixpontmentesen. Ugyanis $n \geq 2$ miatt, a forgatás tengelye és az $n+1$ -dimenziós egységgömb két közös pontja egyben a forgatás fixpontja is.
3. Legyen $G = SO(2)$, azaz az $\mathbb{R}^2$ sík S^1 egységkörének forgatáscsoportja és $X = S^1$. Adott $g \in G$ esetén $\widehat{g} = g$. Az $SO(2)$ csoport fixpontmentesen hat az S^1 -en.
4. Legyen G az $\mathbb{R}^2$ sík S^1 egységkörének racionális szögekkel való forgatáscsoportja, és $X = S^1$. Adott $g \in G$ esetén $\widehat{g} \doteq g$. A G csoport persze fixpontmentesen hat az S^1 -en.
5. Legyen $X = [0, 2\pi)$, és G a $[0, 2\pi)$ -beli racionális számok additív csoportja a moduló 2π -vel számított összeadás művelettel ellátva. Adott $g \in G$ esetén $\widehat{g} : [0, 2\pi) \rightarrow [0, 2\pi)$ a

$$\widehat{g}(r) \doteq g + r \quad \text{mod } (2\pi)$$

módon megadott függvény. Világos, hogy ez csak átfogalmazása az előző példának, és G fixpontmentesen hat $[0, 2\pi)$ -en.

6. Legyen $X = \mathbb{R}$ és G a racionális számok additív csoportja. Adott $g \in G$ esetén $\widehat{g} : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ a

$$\widehat{g}(r) \doteq g + r$$

módon definiált függvény. Világos, hogy G fixpontmentesen hat X -en.

2. állítás. *Legyen G egy az X halmaz fölött ható csoport. Jelölje $G(x) \doteq \{\widehat{g}(x) : g \in G\}$ az x pont pályáját.*

(1) *Ekkor a pályákból álló halmazrendszer az X alaphalmaz egy partícióját alkotja, azaz*

$$\{G(x) : x \in X\} \text{ partíciója } X\text{-nek.} \quad (2)$$

(2) *Tegyük most fel, hogy G fixpontmentesen hat az X halmazon. Vegyünk ki a fenti partíció minden halmazából pontosan egy-egy elemet és jelölje M az így kapott reprezentáns halmazt. Ekkor a $\{\widehat{g}(M) : g \in G\}$ halmazrendszer partíciója X -nek, amely ekvipotens G -vel, azaz*

$$\widehat{g}(M) \neq \emptyset; \quad g_1 \neq g_2 \Rightarrow \widehat{g}_1(M) \cap \widehat{g}_2(M) = \emptyset; \quad X = \cup_{g \in G} \widehat{g}(M). \quad (3)$$

(3) *Rögzítsük az iménti M reprezentáns halmazt, és tekintsünk a G egy $G = \cup_{i=1}^n B_i$ partícióját. Ekkor $X = \cup_{i=1}^n B_i^*$ az X partícióját adja ahol $\star$ a 1.1. szakaszban bevezetett transzformáció.*

Bizonyítás. (1) Először is $x \in G(x)$ minden $x \in X$ mellett fennáll, hiszen az $1 \in G$ multiplikatív egységelemre $\widehat{1} = \text{id}$. Másodszor, ha $u \in G(x) \cap G(y)$ azaz valamely $r, s \in G$ mellett $\widehat{r}(x) = u = \widehat{s}(y)$ és $z \in G(x)$, akkor $z \in G(y)$ is fennáll. Ugyanis ha $z = \widehat{t}(x)$, valamely $t \in G$ esetén, akkor

$$z = \widehat{t}(x) = \widehat{t}(\widehat{r^{-1}}(u)) = \widehat{t}(\widehat{r^{-1}}(u)) = \widehat{t}(\widehat{r^{-1}}(\widehat{s}(y))) = \widehat{(tr^{-1}s)}(y) \in G(y).$$

Megmutattuk tehát, hogy $G(x) \subseteq G(y)$. Hasonlóan kapjuk, hogy $G(y) \subseteq G(x)$, tehát

$$G(x) \cap G(y) \neq \emptyset \Rightarrow G(x) = G(y),$$

ami azt jelenti, hogy a (2) valóban egy partícióját alkotja X -nek.

(2) Most tegyük fel, hogy $\{\widehat{g} : g \in G, g \neq 1\}$ fixpontmentes bijekciók. Persze minden $x \in X$ mellett $x \in G(x)$ és arra az egyetlen $m \in M$ -re, amelyre $m \in G(x)$, az $x \in G(x) = G(m)$ is teljesül, ami épp azt jelenti, hogy létezik $g \in G$, melyre $x = \widehat{g}(m)$.

Tegyük fel most, hogy valamely $g, h \in G$ mellett $\widehat{g}(M) \cap \widehat{h}(M) \neq \emptyset$, azaz létezik $m, m' \in M$, melyekre $\widehat{g}(m) = \widehat{h}(m')$. Ekkor persze $G(m) \cap G(m') \neq \emptyset$, ezért $G(m) = G(m')$. De mivel a (2) partíció minden részhalmazából csak egyetlen elemet vettünk ki az M halmaz képzéséhez, ezért $m = m'$ is teljesül. Így $\widehat{g}(m) = \widehat{h}(m)$, amiből $m = \left(\widehat{h}\right)^{-1}(\widehat{g}(m)) = \widehat{(h^{-1}g)}(m)$ következik. Tehát a $h^{-1}g \in G$ egy olyan elem, melyhez rendelt bijekciónak van fixpontja. A feltételünk szerint ez csak úgy lehetséges, ha $h^{-1}g = 1$, azaz $h = g$.

(3) Az állítás szinte csak átfogalmazása (2)-nek. □

A bizonyítandó állítás szempontjából kitérő, de érdemes felfigyelni arra, hogy a fenti (2) állítás szoros kapcsolatban van a nem mérhető halmaz szokásos konstrukciójával.

Tekintsük először a 4. vagy 5. példát. Az ott konstruált M halmaz biztosan nem Lebesgue-mérhető, hiszen az előző állítás szerint a $[0, 2\pi)$ intervallum előáll

$$[0, 2\pi) = \bigcup_{g \in \mathbb{Q}} (g + M)$$

diszjunkt egyesítés alakban. Mivel a Lebesgue-mérték eltolás invariáns, ezért M mérhetőségéből a $g + M$ eltolta halmazok mérhetősége is következne, majd a $2\pi = \lim_{n \rightarrow \infty} n\lambda(M)$, ami nyilván ellentmondás, hiszen ez utóbbi szám csak 0 vagy $+\infty$ lehet.

A 6. példa alkalmazása is $\mathbb{R}$ egy nem Lebesgue-mérhető halmazához vezet. A (2) állításbeli M halmaz konstrukcióját csak egy kicsit kell megváltoztatnunk. Egyrészt minden $x \in \mathbb{R}$ mellett van olyan $y \in \mathbb{R}$, $0 \leq y \leq 1$, hogy $x - y \in \mathbb{Q}$. Ez azt jelenti, hogy $G(x) \cap [0, 1] \neq \emptyset$ minden $x \in \mathbb{R}$ esetén, tehát a reprezentánsokat választhatjuk a $[0, 1]$ intervallumból, így az $M \subseteq [0, 1]$ tartalmazás feltehető. Másrészt

$$[0, 1] \subseteq \bigcup_{g \in \mathbb{Q}, |g| \leq 2} (g + M) \doteq H,$$

hiszen $x \in [0, 1]$ -hez létezik $g \in \mathbb{Q}$ melyre $x \in g + M$, azaz $x - g = m \in [0, 1]$. Ezért $|g| = |x - m| \leq 2$. Azt kaptuk tehát, hogy a H halmazra $[0, 1] \subseteq H \subseteq [-2, 2] + [0, 1] = [-2, 3]$. Amennyiben tehát M Lebesgue-mérhető lenne, akkor H is Lebesgue-mérhető lenne, és H Lebesgue-mértékére $1 \leq \lambda(H) \leq 5$ állna fenn. De H definíciója szerint csak $\lambda(H) = 0$, vagy $\lambda(H) = \infty$ lehetséges, ami ugyan azt az ellentmondást adja, mint az előző példa.

A fenti példából az is világos, hogy nincs $\mathcal{P}(S^1)$ -en μ megszámlálhatóan additív forgatás-invariáns mérték, amelyre $0 < \mu(S^1) < \infty$. Ebből azonnal következik, hogy nincs olyan valószínűségi eltolás invariáns μ mérték az egész $\mathcal{P}(\mathbb{R})$ -en, amelyre $0 < \mu([0, 1]) < 1$, ezért az $A \mapsto A \times [0, 1]^{n-1}$ leképezés segítségével rögtön láthatjuk, hogy nincs eltolás invariáns μ mérték a $\mathcal{P}(\mathbb{R}^n)$ halmazon értelmezve, amelyre $\mu([0, 1]^n) = 1$.

A (2) állításra úgy is nézhetünk, mint egy általános eszköz nem mérhető halmazok konstrukciójához.

1.2. Az ekvidekompozálható halmazok

3. definíció (kongruens halmazok, $A \cong_G B$). Legyen G egy az X halmazon ható csoport, valamint $A, B \subseteq X$. Azt mondjuk, hogy az A halmaz G -kongruens a B halmazzal ($A \cong_G B$), ha létezik $g \in G$, amelyre $\hat{g}(A) = B$.

4. definíció (ekvidekompozálható halmazok, $A \sim_G B$). Legyen G egy olyan csoport, amely az X halmazon hat, továbbá $A, B \subseteq X$. Azt mondjuk, hogy az A és a B halmazok G -ekvidekompozálhatóak ($A \sim_G B$), ha létezik A -nak és B -nek olyan véges partíciója, amelynek elemei páronként G -kongruensek egymással.

Magyarul: létezik $A = \bigcup_{i=1}^n A_i$ és $B = \bigcup_{i=1}^n B_i$ diszjunkt felbontás, amelyekre $A_i \cong_G B_i$ minden $i = 1, \dots, n$ mellett.

Elképzelhető, hogy egy halmaz ekvidekompozálható egy valódi részhalmazával:

5. állítás. Legyen G egy az X halmazon ható csoport, valamint $P \subseteq A \subseteq X$, és tegyük fel, hogy létezik $g \in G$ és létezik $Q \subseteq X$, amelyekre

$$P \subseteq Q \subseteq A \quad \text{valamint} \quad \hat{g}(Q) = Q \setminus P.$$

Ekkor

$$A \sim_G (A \setminus P).$$

Bizonyítás. Világos, hogy az $A = Q \cup (A \setminus Q)$ valamint az $A \setminus P = (Q \setminus P) \cup (A \setminus Q)$ diszjunkt egyesítések, valamint $\hat{g}(Q) = Q \setminus P$ és $\hat{1}(A \setminus Q) = A \setminus Q$. $\square$

A fenti állítás feltételeit kielégítő konkrét transzformációkat találunk példaként a (13) lemmában és a (8) állításban.

6. definíció (paradox halmaz). Legyen G egy csoport, amely az X halmazon hat és $A \subseteq X$. Azt mondjuk, hogy az A halmaz G -paradox, ha létezik létezik $B, C \subseteq A$; $B \cap C = \emptyset$ diszjunkt részhalmazok, amelyek külön-külön G -ekvidekompozálhatóak A -val, azaz $B \sim_G A$ és $C \sim_G A$ is fennáll.

Az (17) állításban látjuk majd, hogy a fenti definícióban $B \cup C = X$ is feltehető. Ehhez a Banach–Schröder–Bernstein-tétel kell, de amíg nincs szükségünk rá addig nem akarom kihasználni.

7. definíció (paradox csoport). *Egy csoportot paradoxnak mondunk, ha úgy tekintve mint egy saját maga felett ható csoport (lásd a 1.1. szakasz 1. példát), a G halmaz G -paradox.*

Az alábbiakban példát adunk paradox csoportra. Ha arra gondolunk, hogy az egész számok azért ekvipotensek a páros számokkal mert mindegyiket meg kell szoroznunk egy 2-sel, talán nem is olyan meglepő, hogy milyen könnyen találkozhatunk egy ártatlan paradox csoporttal.

8. állítás. *Minden két elem generálta szabad csoport paradox.*

Bizonyítás. Szabad csoport elemeinek redukált szóként való előállítására egyértelmű, értelmes tehát a következő halmaz megadása. Jelölje $W(\alpha)$ a G csoport α -val kezdődő redukált szavaiból álló részhalmazát, amennyiben $\alpha = \sigma^{\pm 1}$ vagy $\alpha = \tau^{\pm 1}$, ahol σ és τ a két generáló eleme a G szabad csoportnak. Világos, hogy G előáll az alábbi diszjunkt egyesítésként:

$$G = W(\sigma) \cup W(\sigma^{-1}) \cup W(\tau) \cup W(\tau^{-1}) \cup \{\text{id}\}.$$

Jelölje $P \doteq W(\tau) \cup W(\tau^{-1}) \cup \{\text{id}\}$ és $Q \doteq P \cup W(\sigma)$. Látható, hogy $\sigma(Q) = W(\sigma) = Q \setminus P$, ami (5) állítás szerint azt jelenti, hogy $G \sim W(\sigma) \cup W(\sigma^{-1})$. A fenti gondolatban σ helyett τ -t írva, azt kapjuk, hogy $G \sim W(\tau) \cup W(\tau^{-1})$, ami e két utóbbi halmaz diszjunkttsága miatt igazolja az állítást. $\square$

9. állítás. *Tekintsünk egy $A \subseteq X$ halmazt, amely G -paradox és legyen $A' \subseteq X$; $A \sim_G A'$. Ekkor A' is G -paradox halmaz.*

Bizonyítás. Tegyük fel, hogy $B, C \subseteq A$ diszjunkt halmazok, amelyekre $B \sim_G A$ és $C \sim_G A$ is fennáll. Létezik $A = \bigcup_{k=1}^n A_k$ partíció és léteznek $g_k \in G$ elemek amelyekkel $A' = \bigcup_{k=1}^n \hat{g}_k(A_k)$ az A' egy partícióját alkotja. Legyen $B' \doteq \bigcup_{k=1}^n g_k(A_k \cap B)$ és hasonlóan $C' \doteq \bigcup_{k=1}^n g_k(A_k \cap C)$. Világos, hogy $B' \cap C' = \emptyset$ és $B \sim_G B'$ valamint $C \sim_G C'$. A $\sim_G$ reláció tranzitivitása miatt tehát $B' \sim_G A'$ és $C' \sim_G A'$. Ezt kellett belátni. $\square$

1.3. A Hausdorff-paradoxon

Először is azt kell látnunk, hogy amennyiben van egy paradox csoportunk akkor ennek segítségével könnyen kaphatunk más paradox halmazokat is. Sőt, az alábbi állítás megfordítása is igaz (lásd [6] és [7]), de itt most érdektelen.

10. állítás. *Ha G az X halmazon fixpontmentesen ható paradox csoport, akkor X is G -paradox.*

Bizonyítás. Legyenek $B, C \subseteq G$ diszjunkt részhalmazai G -nek, amelyek külön-külön ekvidekompozábilisek G -vel. Léteznek tehát

$$B = \bigcup_{i=1}^n B_i \quad \text{és} \quad C = \bigcup_{j=1}^m C_j$$

partíciók, valamint $g_i, h_j \in G$ elemek $i = 1, \dots, n$, és $j = 1, \dots, m$, amelyekkel

$$\bigcup_{i=1}^n g_i B_i = G \quad \text{és} \quad \bigcup_{j=1}^m h_j C_j = G$$

is egy-egy partícióját alkotja G -nek. A (2) állításból tudjuk, hogy ha M a $\{G(x) : x \in X\}$ partíció tetszőleges reprezentánsaiból álló halmaz, akkor $\{\hat{g}(M) : g \in G\}$ halmazrendszer is partíciója X -nek, ezért a G egy particionálása az X egy particionálását indukálja a (1.1) szakaszban bevezetett $\star : \mathcal{P}(G) \rightarrow \mathcal{P}(X)$ transzformáció segítségével. Tehát $B^\star = \bigcup B_i^\star$ particionálását adja $B^\star$ -nak és $G^\star = \bigcup (g_i B_i)^\star$ particionálását adja $G^\star$ -nak. De

$$B^\star = \bigcup_{i=1}^n B_i^\star \quad \sim_G \quad \bigcup_{i=1}^n \hat{g}_i(B_i^\star) = \bigcup_{i=1}^n (g_i B_i)^\star = (\bigcup g_i B_i)^\star = G^\star = X.$$

Hasonlóan $C^\star \sim_G X$ is fennáll. $\square$

A probléma tehát abban áll, hogy milyen módon kapunk $SO(3)$ forgatás csoport két elem generálta szabad részcsoportját?

11. állítás (Świerczkowski (1958)). *Az S^2 gömbfeleület $SO(3)$ forgatás csoportjának van két elem generálta szabad részcsoportja.*

Bizonyítás. Azt kell megmutatnunk, hogy van $SO(3)$ -nak két eleme $-\phi$ és ρ , amelyek által generált részcsoportban a redukált szavak előállítására egyértelmű. Ez avval ekvivalens, hogy a $\phi^{\pm 1}$ és a $\rho^{\pm 1}$ jelekből az identitás transzformáció legalább egy hosszú szóként nem rakható ki.

Legyen ϕ a z -tengely körüli $\arccos \frac{1}{3}$ fokkal való forgatás és ρ az x -tengely körüli ugyanekkora szögű forgatás. Ekkor ϕ -nek és ϕ^{-1} -nek valamint ρ -nak és ρ^{-1} -nek a mátrix reprezentációja:

$$\phi^{\pm 1} = \begin{pmatrix} \frac{1}{3} & \mp \frac{2\sqrt{2}}{3} & 0 \\ \pm \frac{2\sqrt{2}}{3} & \frac{1}{3} & 0 \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix} \quad \rho^{\pm 1} = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & \frac{1}{3} & \mp \frac{2\sqrt{2}}{3} \\ 0 & \pm \frac{2\sqrt{2}}{3} & \frac{1}{3} \end{pmatrix}.$$

Tekintsünk tehát a ϕ és ρ generálta részcsoportban egy w redukált szót, amely egyenlő az identitás transzformációval és legalább egy hosszú. Feltehető, hogy w utolsó betűje ϕ , hiszen ezt elérhetjük a $\phi^{-1}w\phi$ konjugálással. *Megmutatjuk, hogy amennyiben w egy a $\phi^{\pm 1}$ és a $\rho^{\pm 1}$ elemekből alkotott redukált szó, melynek utolsó betűje ϕ , akkor*

$$w[1, 0, 0] = [a, b\sqrt{2}, c] / 3^k$$

alakú, ahol $a, b, c \in \mathbb{Z}$ egészek, továbbá 3 nem osztója b -nek. Ebből bőven következik, hogy w nem lehet az identitás transzformáció. (Látjuk majd, hogy a gyengébb állítást nehezebb lenne indukcióval bizonyítani.)

A w hossza szerinti indukció következik. Amennyiben w egy hosszú, azaz csak ϕ -ből áll, akkor

$$w[1, 0, 0] = \phi[1, 0, 0] = [1, 2\sqrt{2}, 0] / 3$$

ami valóban megfelel az állításnak,

$$a_1 \doteq 1; \quad b_1 \doteq 2; \quad c_1 \doteq 0$$

jelöléssel.

Tegyük fel most, hogy $k > 1$ és minden k -nál rövidebb redukált szó teljesíti állításunkat, valamint w éppen k hosszú. Ekkor

$$w = \phi^{\pm 1}w' \quad \text{vagy} \quad w = \rho^{\pm 1}w',$$

ahol $w'[1, 0, 0] = [a_{k-1}, b_{k-1}\sqrt{2}, c_{k-1}] / 3^{k-1}$ alakban írható fel, persze $a_{k-1}, b_{k-1}, c_{k-1} \in \mathbb{Z}$ és b_{k-1} nem osztható 3-al. Amennyiben $w = \phi^{\pm 1}w'$ alakú, akkor az alábbi egyszerű számolgatás szerint:

$$\begin{aligned} 3^{k-1}w[1, 0, 0] &= 3^{k-1}\phi^{\pm 1}w'[1, 0, 0] = \phi^{\pm 1} [a_{k-1}, b_{k-1}\sqrt{2}, c_{k-1}] \\ &= a_{k-1} \begin{bmatrix} 1 \\ \frac{1}{3}, \pm \frac{2\sqrt{2}}{3}, 0 \end{bmatrix} + b_{k-1}\sqrt{2} \begin{bmatrix} \mp \frac{2\sqrt{2}}{3}, \frac{1}{3}, 0 \end{bmatrix} + c_{k-1} [0, 0, 1] \\ &= [a_{k-1} \mp 4b_{k-1}, \pm 2\sqrt{2}a_{k-1} + \sqrt{2}b_{k-1}, 3c_{k-1}] / 3 = [a_k, b_k\sqrt{2}, c_k] / 3, \end{aligned}$$

ahol tehát

$$a_k \doteq a_{k-1} \mp 4b_{k-1}; \quad b_k \doteq b_{k-1} \pm 2a_{k-1}; \quad c_k = 3c_{k-1}. \quad (\dagger)$$

Hasonlóan, ha $w = \rho^{\pm 1}w'$, akkor

$$\begin{aligned} 3^{k-1}w[1, 0, 0] &= 3^{k-1}\rho^{\pm 1}w'[1, 0, 0] = \rho^{\pm 1} [a_{k-1}, b_{k-1}\sqrt{2}, c_{k-1}] \\ &= a_{k-1} [1, 0, 0] + b_{k-1}\sqrt{2} \begin{bmatrix} 0, \frac{1}{3}, \pm \frac{2\sqrt{2}}{3} \end{bmatrix} + c_{k-1} \begin{bmatrix} 0, \mp \frac{2\sqrt{2}}{3}, \frac{1}{3} \end{bmatrix} \\ &= [3a_{k-1}, \sqrt{2}b_{k-1} \mp 2\sqrt{2}c_{k-1}, \pm 4b_{k-1} + c_{k-1}] / 3 = [a_k, b_k\sqrt{2}, c_k] / 3, \end{aligned}$$

ahol most

$$a_k \doteq 3a_{k-1}; \quad b_k \doteq b_{k-1} \mp 2c_{k-1}; \quad c_k \doteq c_{k-1} \pm 4b_{k-1}. \quad (\ddagger)$$

Az $(\dagger)$ és $(\ddagger)$ miatt $a_k, b_k, c_k \in \mathbb{Z}$ valóban egész számok. Azt kell még megmutatnunk, hogy 3 nem osztja a b_k egész számot. Ha $k = 2$, akkor $b_2 = 2 \pm 2$ vagy $b_2 = 2 \mp 0$, tehát b_2 csak 0, 2 vagy 4 lehet. Nézzük most a $k > 2$ esetet! Négy esetet fogunk szétválasztani.

1. Ha $w_k = \phi^{\pm 1} \rho^{\pm 1} w_{k-2}$ alakú, akkor $(\dagger)$ miatt $b_k = b_{k-1} \pm 2a_{k-1}$ és $(\ddagger)$ szerint $b_k = b_{k-1} \pm 2 \cdot 3a_{k-2}$. Így az indukciós feltevés szerint 3 nem osztója b_{k-1} -nek ezért nem osztója b_k -nak sem.
2. Ha $w_k = \rho^{\pm 1} \phi^{\pm 1} w_{k-2}$ alakban van felírva, akkor $(\ddagger)$ miatt $b_k = b_{k-1} \mp 2c_{k-1}$ és $(\dagger)$ figyelembevételével $b_k = b_{k-1} \mp 2 \cdot 3c_{k-2}$, ezért 3 ebben az esetben sem osztója b_k -nak.
3. Ha $w_k = \phi^{\pm 1} \phi^{\pm 1} w_{k-2}$ alakú, akkor $(\dagger)$ -et kell kétszer alkalmaznunk, így

$$\begin{aligned} b_k &= b_{k-1} \pm 2a_{k-1} = b_{k-1} \pm 2(a_{k-2} \mp 4b_{k-2}) = b_{k-1} \pm 2a_{k-2} - 8b_{k-2} \\ &= b_{k-1} + (b_{k-2} \pm 2a_{k-2}) - 9b_{k-2} = 2b_{k-1} - 9b_{k-2}. \end{aligned}$$

Itt az utolsó lépésben $(\dagger)$ -et alkalmaztuk harmadszorra is k helyett a $k - 1$ számra. Mivel az indukciós feltevés szerint 3 nem osztója b_{k-1} -nek, ezért 3 nem osztója b_k -nak sem.

4. Ha $w_k = \rho^{\pm 1} \rho^{\pm 1} w_{k-2}$ alakban van felírva, akkor most $(\ddagger)$ -et kell kétszer alkalmaznunk, és úgy átalakítani, hogy a $(\ddagger)$ újbóli alkalmazásával az előzőhöz hasonló eset álljon elő.

$$\begin{aligned} b_k &= b_{k-1} \mp 2c_{k-1} = b_{k-1} \mp 2(c_{k-2} \pm 4b_{k-2}) = b_{k-1} \mp 2c_{k-2} - 8b_{k-2} \\ &= b_{k-1} + (b_{k-2} \mp 2c_{k-2}) - 9b_{k-2} = 2b_{k-1} - 9b_{k-2}. \end{aligned}$$

Beláttuk tehát, hogy 3 nem osztója b_k -nak egyik esetben sem. □

Érdekes látni, hogy bizonyításunk egyedül itt lenne hibás, ha azt $\mathbb{R}^2$ -re próbálnánk alkalmazni, hiszen a sík egységkörének forgatásai nyilvánvaló módon kommutatív csoportot alkotnak, márpedig az triviális, hogy egy kommutatív csoportnak csak az egy-egy elem generálta részcsoportjai lehetnek szabad csoportok.

12. állítás (Hausdorff - 1914). *A $\mathbb{R}^3$ gömbfelszínének létezik olyan megszámlálható részhalmaza, amelynek komplementere $SO(3)$ -paradox.*

Bizonyítás. Legyen G az $SO(3)$ két elem által generált szabad részcsoportja, amely (8) miatt paradox. Világos, hogy a négy jelből kirakható szavak halmaza legfeljebb megszámlálható számosságú és minden forgatás, amely az identitástól különbözik éppen két pontot hagy érintetlenül. Jelölje tehát D az alábbi megszámlálható számosságú halmazt:

$$D \doteq \{x \in S^2 : \exists g \in G \ g(x) = x \text{ és } g \neq \text{id}\}$$

Ha $g \in G$ esetén létezik $x \in S^2 \setminus D$, melyre $g(x) = x$, akkor az csak úgy lehetséges, ha $g = \text{id}$ is teljesül. Ha $x \in S^2$ esetén $g(x) \in D$, akkor létezik $h \in G, h \neq \text{id}$, amelyre $h(g(x)) = g(x)$, ezért $x = g^{-1}hg(x)$, ahol $g^{-1}hg \neq \text{id}$. Eszerint $x \in D \Rightarrow g(x) \in D$ is fennáll minden $g \in G$ esetén, emiatt $g(S^2 \setminus D) = S^2 \setminus D$ is teljesül. A G paradox csoport tehát $S^2 \setminus D$ -n hat, sőt fixpontmentesen hat. Alkalmazható ezért az (10) állítás, amely szerint az $S^2 \setminus D$ halmaz G -paradox, tehát $SO(3)$ -paradox is. □

2 A Banach – Tarski-paradoxon

Hausdorff a fenti állítás segítségével megmutatta, hogy nincs az S^2 gömbfelület egész hatványhalmazán értelmezett μ forgatás-invariáns végesen additív halmazfüggvény, melyre $\mu(S^2) = 1$. A bizonyítása szerint egy ilyen μ minden megszámlálható halmazt 0-ba visz, így az állítás nyilvánvaló következménye a fenti Hausdorff-paradoxonnak.

Banach egyrészt megmutatta, hogy a Hausdorff-paradoxonból a megszámlálható halmaz kihagyható, ezért rögtön látszik, hogy ilyen mérték valóban nincsen. Másrészt észrevette, hogy könnyen áttérhetünk B^3 részhalmazainak vizsgálatára, sőt $\mathbb{R}^3$ két olyan részhalmaza, amely egyrészt nem túl nagy (belefér egy gömbbe), másrészt nem túl kicsi (beleírható egy gömb) szintén egymásba darabolható.

2.1. A gyenge alak

A Hausdorff-paradoxon megszámlálható halmazát az alábbi konkrét transzformációkkal fogjuk ignorálni:

13. lemma. 1. Legyen $P \subseteq S^1$ egy megszámlálható halmaz és $\tau_\alpha : \mathbb{R}^2 \rightarrow \mathbb{R}^2; \tau_\alpha \in SO(2)$ az α szögű forgatás. Ekkor megszámlálhatóan sok α kivételével minden $\alpha \in [0, 2\pi)$ esetén

$$(\cup_{n=1}^{\infty} \tau_\alpha^n(P)) \cap P = \emptyset.$$

2. Legyen $P \subseteq S^2$ egy megszámlálható halmaz. Ekkor létezik Q megszámlálható halmaz és $\omega : \mathbb{R}^3 \rightarrow \mathbb{R}^3; \omega \in SO(3)$ forgatás, hogy

$$P \subseteq Q \subseteq S^2 \quad \text{és} \quad \omega(Q) = Q \setminus P.$$

3. Létezik $0 \in N \subseteq B^3$ megszámlálható halmaz, és létezik $r : \mathbb{R}^3 \rightarrow \mathbb{R}^3; r \in G_3$ egybevágósági transzformáció, amelyre

$$r(N) = N \setminus \{0\}.$$

Alkalmazva tehát az (5) állítást azt kapjuk, hogy amennyiben P megszámlálható, akkor

$$S^2 \sim_{SO(3)} (S^2 \setminus P) \quad \text{valamint} \quad B^3 \sim_{G_3} (B^3 \setminus \{0\}).$$

Bizonyítás. (1) Valamely $\alpha \in [0, 2\pi)$ mellett legyen $z_\alpha \doteq e^{i\alpha}$. Ha erre a az α -ra és valamely $n \in \mathbb{N}$ -re $\tau_\alpha^n(P) \cap P \neq \emptyset$ azt jelenti, hogy létezik $x, y \in P$, amelyre $z_\alpha^n x = y$, azaz $z_\alpha = \sqrt[n]{\frac{y}{x}}$. Mivel egy komplex számnak csak n darab n -edik gyöke van, ez azt jelenti, hogy adott $(x, y, n) \in P \times P \times \mathbb{N}$ -hez, csak véges sok α létezik, amelyre $\tau_\alpha^n(P) \cap P \neq \emptyset$. Megismételve ezt $P \times P \times \mathbb{N}$ minden elemére, azt kapjuk, hogy csak megszámlálhatóan sok olyan $\alpha \in [0, 2\pi)$ szög van, amelyre $(\cup_{n=1}^{\infty} \tau_\alpha^n(P)) \cap P \neq \emptyset$.

(2) Legyen most $P \subseteq S^2 \subseteq \mathbb{R}^3$ egy megszámlálható halmaz. Válasszunk egy olyan L egyenest, amely S^2 -et P -től különböző pontokban metszi. Mivel P csak megszámlálható számosságú, ilyen egyenes biztosan van. Legyen $\omega_\alpha : \mathbb{R}^3 \rightarrow \mathbb{R}^3$ ezen L egyenes mint tengely körüli α szögű forgatás. Világos, hogy csak megszámlálható olyan sík van, amely L -re merőleges és tartalmaz P -beli pontot. Erre a legfeljebb megszámlálhatóan sok síkmetszetre alkalmazva a lemma első felében már igazolt állítást, azt kapjuk, hogy megszámlálhatóan sok α szög kivételével tetszőleges α -ra

$$(\cup_{n=1}^{\infty} \omega_\alpha^n(P)) \cap P = \emptyset.$$

Egy ilyen α mellett tekintsük a $Q \doteq P \cup (\cup_{n=1}^{\infty} \omega_\alpha^n(P))$ diszjunkt egyesítést. Világos, hogy $P \subseteq Q \subseteq S^2$; Q megszámlálható számosságú; és $\omega(Q) = \cup_{n=1}^{\infty} \omega_\alpha^n(P) = Q \setminus P$.

(3) Jelölje $u \doteq (1, 0, 0) \in S^2$. A lemma második állítását alkalmazva legyen $u \in Q \subseteq S^2$ megszámlálható halmaz, valamint ρ az forgatás, amelyre

$$\rho(Q) = Q \setminus \{u\}.$$

Legyen $N \doteq \frac{1}{2}Q - \frac{1}{2}u$. Világos, hogy $N \subseteq B$, amelyre $0 \in N$. Definiáljuk az alábbi r egybevágósági transzformációt:

$$r(x) = \rho\left(x + \frac{1}{2}u\right) - \frac{1}{2}u.$$

Ha $x \in N$, akkor $x = \frac{1}{2}q - \frac{1}{2}u$ valamely $q \in Q$ -val, így $r(x) = \rho\left(\frac{1}{2}q - \frac{1}{2}u + \frac{1}{2}u\right) - \frac{1}{2}u = \frac{1}{2}\rho(q) - \frac{1}{2}u$, amiből

$$r(N) = \frac{1}{2}\rho(Q) - \frac{1}{2}u = \frac{1}{2}(Q \setminus \{u\}) - \frac{1}{2}u = N \setminus \{0\}.$$

□

14. állítás (Banach–Tarski-paradoxon gyenge alakja). Az S^2 gömbfelület $SO(3)$ -paradox, valamint a B^3 gömb G_3 -paradox.

Bizonyítás. A Hausdorff-paradoxon szerint $S^2 \setminus P$ egy $SO(3)$ -paradox halmaza a gömbfelszínnek. Az előző lemma miatt viszont $(S^2 \setminus P) \sim_{SO(3)} S^2$, ezért a (9) állítást alkalmazva azt kapjuk, hogy S^2 valóban $SO(3)$ -paradox halmaz.

A gömbfelület egy részhalmazához hozzárendelve ugyanezen gömbfelületrészhez tartozó gömbcikket, könnyen látható, hogy $B^3 \setminus \{0\}$ pedig $SO(3)$ -paradox részhalmaza, ezért G_3 -paradox részhalmaza is a B^3 gömbnek. Az előző lemma miatt viszont $B^3 \setminus \{0\} \sim_{G_3} B^3$, ezért a fentihez hasonlóan a (9) állítást alkalmazva kapjuk, hogy B^3 valóban egy G_3 -paradox halmaz. $\square$

2.2. Az erős alak

Az erős alak igazolásának egyetlen trükkje, hogy a számosságok elméletéből jól ismert Schröder–Bernstein-ekvivalenciátételt kell élesítenünk bijekciók helyett távolságtartó bijekciókra. Ehhez először bevezetünk egy relációt, amelynek szimmetrikus része az ekvidekompozábilis relációja lesz.

15. definíció (ekvidekompozábilis beágyazás). *Tegyük fel, hogy G egy az X halmazon ható csoport, $A, B \subseteq X$. Azt mondjuk, hogy A ekvidekompozábilis része B -nek, ha létezik $B' \subseteq B$, amelyre $A \sim_{G_3} B'$. Ezt $A \preceq_G B$ módon jelöljük.*

16. állítás (Banach–Schröder–Bernstein). *Legyen G egy az X halmazon ható csoport és $A, B \subseteq X$. Ekkor $B \preceq_G A$ és $A \preceq_G B$ esetén $A \sim_G B$ is fennáll.*

Bizonyítás. Legyen $A = \cup_{i=1}^n A_i$ diszjunkt felbontás és $g_i \in G$, amelyekre $\cup_{i=1}^n \hat{g}_i(A_i) = B' \subseteq B$ egy partíciója B' -nek. Hasonlóan, $B = \cup_{j=1}^m B_j$ partíció és $f_j \in G$, amelyekre $\cup_{j=1}^m \hat{f}_j(B_j) = A' \subseteq A$ is partíciója A' -nek. Legyenek a $g : A \rightarrow B', g(x) \doteq \hat{g}_i(x), x \in A_i$ és az $f : B \rightarrow A', f(x) \doteq \hat{f}_j(x), x \in B_j$ módon definiált bijekciók. Tekintsük az

$$\Phi : \mathcal{P}(A) \rightarrow \mathcal{P}(A); \quad \Phi(D) \doteq A \setminus f(B \setminus g(D))$$

halmaz-halmaz leképezést. Világos, hogy $D_1 \subseteq D_2$ esetén $\Phi(D_1) \subseteq \Phi(D_2)$ teljesül. Megmutatjuk, hogy létezik Φ -nek fixpontja. Ehhez tekintsük a

$$\mathcal{H} \doteq \{C \subseteq A : C \subseteq \Phi(C)\}$$

halmazrendszer. Mivel $\emptyset \in \mathcal{H}$, ezért $\mathcal{H}$ nem üres, így legyen $D \doteq \cup \mathcal{H}$ az összes $\mathcal{H}$ -beli halmaz egyesítése. Persze $C \in \mathcal{H}$ mellett $C \subseteq D$, ezért $C \subseteq \Phi(C) \subseteq \Phi(D)$, amiből $D \subseteq \Phi(D)$ következik. Így tehát $\Phi(D) \subseteq \Phi(\Phi(D))$, ezért $\Phi(D) \in \mathcal{H}$, ergo $\Phi(D) \subseteq D$ is teljesül. Találtunk tehát $D \subseteq X$ halmazt, amelyre

$$A \setminus D = f(B \setminus g(D)) \tag{†}$$

teljesül. Legyen $i = 1, \dots, n$ és $j = 1, \dots, m$ esetén

$$E_i \doteq A_i \cap D; \quad h_i \doteq g_i; \quad E_{n+j} \doteq \hat{f}_j(B_j \setminus g(D)); \quad h_{n+j} \doteq f_j^{-1}.$$

Világos, hogy $D = \cup_{i=1}^n E_i$ partíciója D -nek; $B \setminus g(D) = \cup_{j=1}^m (B_j \setminus g(D))$ partíciója $B \setminus g(D)$ -nek, ezért (†) miatt $A \setminus D = \cup_{j=1}^m \hat{f}_j(B_j \setminus g(D)) = \cup_{j=1}^m E_{n+j}$ partíciója $A \setminus D$ -nek. Együtt tehát

$$A = \cup_{k=1}^{n+m} E_k$$

partíciója A -nak.

Mivel $\cup_{i=1}^n \hat{g}_i(A_i) = B' \subseteq B$ partíciója B' -nek, ezért $\cup_{k=1}^n \hat{h}_k(E_k) = \cup_{i=1}^n \hat{g}_i(A_i \cap D) = g(D) \subseteq B'$ partíciója $g(D)$ -nek. Világos, hogy $\hat{h}_{n+j}(E_{n+j}) = B_j \setminus g(D)$, ezért $\cup_{k=n+1}^{n+m} \hat{h}_k(E_k)$ pedig partíciója $B \setminus g(D)$ -nek. Azt kaptuk tehát, hogy

$$\cup_{k=1}^{n+m} \hat{h}_k(E_k)$$

partíciója B -nek. Ezt kellett belátni. $\square$

Első következményként egyszerűsíthetjük a paradox halmaz definícióját.

17. állítás (paradox halmaz felbontásáról). *Legyen G egy az X halmazon ható csoport. Legyen $C \subseteq A$ olyan halmazok, amelyekre $C \sim_G A$. Ekkor tetszőleges $C \subseteq Q \subseteq A$ esetén $Q \sim_G A$ is fennáll.*

Az $A \subseteq X$ halmaz pontosan akkor G -paradox, ha A előáll $A = B \cup C$ diszjunkt egyesítés alakban, ahol B és C is G -ekvidekompozábilisek

A -val.

Bizonyítás. Világos, hogy a tartalmazások miatt $C \preceq_G Q \preceq_G A$. No de $A \preceq_G C$ is fennáll, ezért a Banach–Schröder–Bernstein-]ekvivalenciatétel miatt $Q \sim_G A$ is teljesül. A második állítás már az első következménye. $\square$

18. állítás (Diszjunkt duplázás). *Legyen $A \subseteq \mathbb{R}^3$ egy zárt gömb és A_1 ennek olyan eltoltja, hogy $A \cap A_1 = \emptyset$. Ekkor $A \sim_{G_3} A \cup A_1$.*

Bizonyítás. A gyenge alak és az előző állítás szerint az A gömbnek van olyan $A = B \cup C$ diszjunkt előállítás, ahol B és a C részhalmaz is G_3 -ekvidekompozábilis A -val. Ekkor persze C is G_3 -ekvidekompozábilis A' -vel. Mivel A' és A diszjunktak, ezért $A = B \cup C \sim_{G_3} A \cup A'$. $\square$

19. állítás (n -szerezés). *Legyen $A \subseteq \mathbb{R}^3$ egy zárt gömb, és $A_1, \dots, A_n$ ennek véges számú eltoltja. Ekkor*

$$A \sim_{G_3} \bigcup_{j=1}^n A_j$$

Bizonyítás. Persze n szerinti teljes indukció, és az $n = 1$ eset csak azt állítja, hogy $A \sim_{G_3} A$. Tegyük fel, hogy $A \sim \bigcup_{j=1}^{n-1} A_j$ és lássuk be n -re. Világos, hogy $A_n \setminus \bigcup_{j=1}^{n-1} A_j$ az A_n részhalmazaként ekvidekompozábilis A egy részhalmazával, tehát $A_n \setminus \bigcup_{j=1}^{n-1} A_j \preceq_{G_3} B$, ahol B az A -nak olyan eltoltja, melyre $A \cap B = \emptyset$. Ezért

$$\bigcup_{j=1}^n A_j = \left(\bigcup_{j=1}^{n-1} A_j \right) \cup \left(A_n \setminus \bigcup_{j=1}^{n-1} A_j \right) \preceq_{G_3} A \cup B \sim_{G_3} A.$$

No de, $A \preceq \bigcup_{j=1}^n A_j$ triviális, ezért az ekvivalenciatétel miatt $A \sim \bigcup_{j=1}^n A_j$ is valóban teljesül. $\square$

20. állítás (Banach–Tarski-paradoxon erős alakja). *Legyen Q és T az $\mathbb{R}^3$ egy-egy korlátos részhalmaza, melyeknek belseje sem üres. Ekkor $P \sim_{G_3} T$, azaz a P és a T halmazok G_3 -ekvidekompozábilisek egymással.*

Bizonyítás. Legyen A egy olyan zárt gömb, melyre $A \subseteq Q$ és melynek bizonyos B eltoltjára $B \subseteq T$. Mivel Q teljesen korlátos, ezért vannak A -nak olyan $A_1, \dots, A_n$ eltoltjai, amelyekre $Q \subseteq \bigcup_{j=1}^n A_j$. Világos, hogy a tartalmazások és az előző tétel szerint

$$A \preceq_{G_3} Q \preceq_{G_3} \bigcup_{j=1}^n A_j \sim_{G_3} A,$$

így újra az ekvivalencia tételt használva azt kapjuk, hogy $A \sim_{G_3} Q$. Ugyanezt kapjuk A -nak a bizonyítás elején definiált B eltoltjára és T -re, azaz $B \sim_{G_3} T$. Összevetve: $Q \sim_{G_3} A \sim_{G_3} B \sim_{G_3} T$ valóban teljesül. $\square$

Köszönetek

Köszönettel tartozom Dancs Istvánnak, aki az első elemi bizonyításra [5] felhívta figyelmem. Szintén köszönettel tartozom Petrus Potgieternek barátomnak [4] felkutatásáért és a halmazelméleti diskusszióért.

Irodalomjegyzék

[1] Randall Dougherty and Matthew Foreman. Banach-Tarski decompositions using sets with the property of Baire. *J. Am. Math. Soc.*, 7,1:75–125, 1994.

- [2] Solomon Feferman. Mathematical Intuition vs. Mathematical Monsters. <http://math.stanford.edu/~feferman/papers/intuition.pdf>, 1998.
- [3] Galileo. *Dialogues concerning Two New Sciences*. Translation of original text published by Elsevier in 1638. Macmillan, New York, 1914.
- [4] Eric Schechter. *Handbook of Analysis and its Foundations*. Academic Press, <https://www.sciencedirect.com/book/9780126227604/handbook-of-analysis-and-its-foundations>, 2000.
- [5] Karl Stromberg. The Banach-Tarski paradox. *Math. Monthly*, 86(3):151–161, 1979.
- [6] Francis Edward Su. The Banach-Tarski paradox. Harvard University, Ph.D. Minor Thesis, <https://math.hmc.edu/su/wp-content/uploads/sites/10/2019/06/The-Banach-Tarski-Paradox.pdf>, 1990.
- [7] Stan Wagon. *The Banach-Tarski Paradox*, volume 24 of *Encycl. of Math. and its Appl.* Cambridge University Press, Cambridge, 1985.
- [8] Frank Wikström. The Banach-Tarski Theorem. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.583.92&rep=rep1&type=pdf>, 1995.

Delians: „How can we be rid of the plague?”

Delphic Oracle: „Construct a cubic altar of the double
the size of the existing one.”

Banach and Tarski: „Can we use the Axiom of Choice?”

Stan Wagon (1985) [7]

„Ők így válaszoltak: Nincs itt egyebünk, csak öt kenyérünk és két halunk.”

Mt 14,17